

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,

Odsjek za povijest umjetnosti

Irena Kraševac

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

UDK / UDC: 728.2(497.5 Zagreb)

72 Bollé, H.

23. 7. 2013.

**Stambena najamna
zgrada Hermana Bolléa
u Žerjavićevoj ulici 4 u
Zagrebu**

Ključne riječi: stambena najamna zgrada, historicizam, neorenesansa, Herman Bollé, Zagreb, Donji grad
Key words: apartment building, historicism, Neo-Renaissance, Herman Bollé, Zagreb, the Lower Town

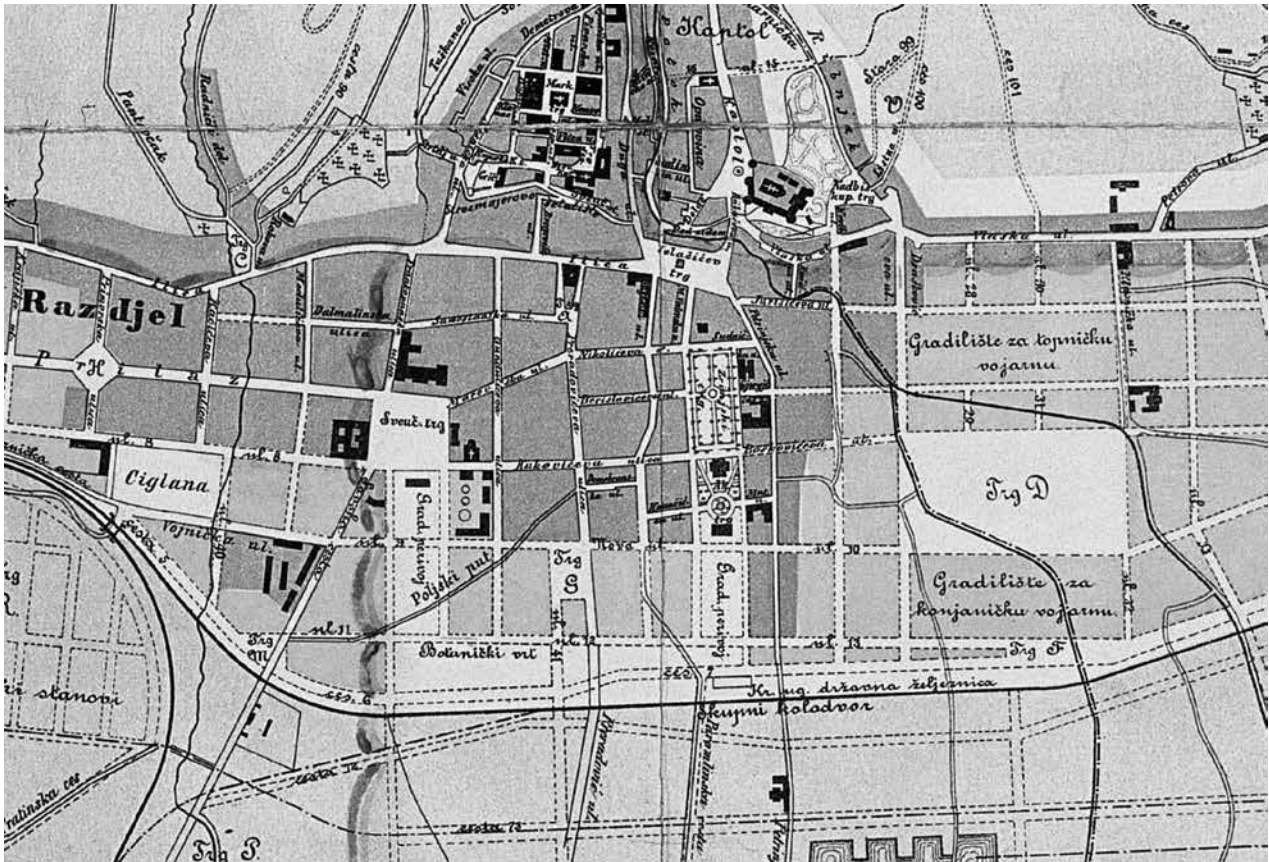
U samom središtu zagrebačke Zelene potkove u bloku zgrada omeđenih s južne strane Žerjavićevom ulicom, arhitekt Herman Bollé podigao je prema vlastitim nacrtima reprezentativnu stambenu najamnu zgradu u kojoj je s obitelji živio od 1899. do kraja života, 1926. godine. Pročelje koje je izdvaja od ostalih kuća Donjega grada čine četiri duboke lođe s neorenesansnim triforama te bogata arhitektonska dekoracija s alegorijskim prikazima umjetnosti i umjetničkog obrta kao simbolima vlasnikove profesije. Kuća je opremljena brojnim obrtničkim radovima posebice u kovanom željezu, te vegetabilnim dekorativnim oslicima u stubišnom dijelu, radovima majstora i učenika Obrtne škole kojoj je Bollé jedan od utemeljitelja i dugogodišnji ravnatelj. Na osnovi sačuvanih nacrti koji se prvi put objavljuju, te fotografijama iz vremena, riječ je o vrlo kvalitetnom primjeru zagrebačkoga reprezentativnog građanskog stanovanja u razdoblju kasnog 19. stoljeća.

**Građevna parcela u središtu
Zelene potkove**

Za urbanistički razvoj Zagreba u drugoj polovini 19. stoljeća od presudne je važnosti donošenje Regulatorne osnove 1887. godine, prema kojoj se središte Donjega grada uokviruje trgovima zelenih površina, koji čine specifičan urbanistički projekt, zagrebačku Zelenu potkovu.¹ Unutar Potkove planiran je pravilan raster ulica u smjeru sjever – jug i istok – zapad, dijelom već određen postojećim povijesnim komunikacijama, npr. Marofskom–Nikolićevom, danas Masarykovom i Teslinom ulicom, te Svilarском, danas Preradovićevom ulicom. Na obodnim trgovima-perivojima podiže se reprezentativna arhitektura ustanova javne namjene, palača Akademije znanosti i umjetnosti, Kemijski laboratorij, Umjetnički paviljon, Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Hrvatsko narodno kazalište, dok se unutar Potko-

ve po principu blokovske izgradnje grade stambene zgrade uglavnom privatnih investitora. Parcelacijom zemljišta potiče se izgradnja u slabo izgrađenom dijelu grada južno od Marofske ulice (Masarykove), a dotadašnje prizemnice i jednokatnice ustupaju mjesto reprezentativnijim višekatnicama, koje visinom ne prelaze tri, rjeđe četiri kata. Prema namjeni dijele se na kuće za vlastito stanovanje, kuće za kombinirano stanovanje i najamne zgrade.²

Jedan od prvih donjogradskih blokova čini tzv. Kukovićeve kuća podignuta od 1872. do 1874. godine prema nacrtu graditelja Ivana Plochberberga st.,³ koju omeđuju Svilarска (danas Preradovićeva) i Gajeva, te Kukovićeva (Hebrangova) i Domobranska (Ulica Ante Kovačića).⁴ Ta je monumentalna dvokatnica zatvorenoga kubičnog volumena, istaknutoga krovnog vijenca i jednostavne dekoracije neorenesansnog tipa, najveći arhitektonski objekt stambene namjene koji je u urbanističkom pogledu potaknuo razvoj čitavog dijela Donjega grada.

Nacrt grada Zagreba, 1889., Muzej grada Zagreba, inv. br. 2914 / Plan of the city of Zagreb, 1889, Zagreb Municipal Museum, inv. Number 2914

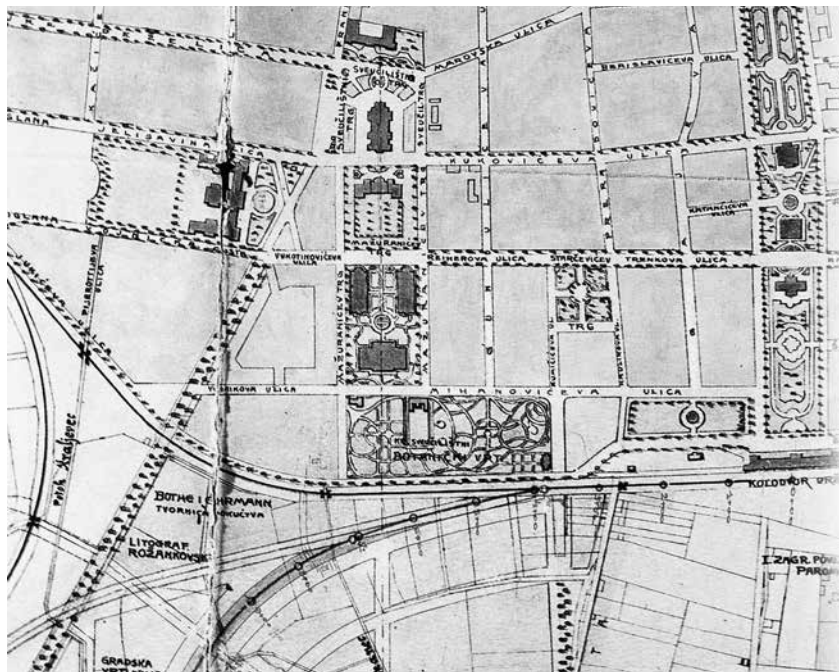
Područje južno od Kukovićeve ulice na planu iz zagrebačkog vodiča iz 1885. godine još je neurbanizirano i na tom dijelu uglavnom su polja i livade, o čemu svjedoči i naziv poveznice s jugozapadnim dijelom prema Savskoj cesti koja je obilježena kao *Poljski put*. Na Nacrtu grada Zagreba iz 1889. godine u smjeru zapad – istok od Savske ceste povučene su ulice 9. i 10. (danas Žerjavićeva i Baruna Trenka) na sjevernom potezu, te paralelno, ulice 11. i 12. s južne strane (danas Mihanovićeve),⁵ koje pod pravim kutom ispresijecaju Gundulićeva, Preradovićeve i Gajeva ulica. Ucrtan je i Trg G, koji je uz Trg A (Preradovićeve), jedini trg unutar Potkove, a oba se nalaze na njezinoj središnjoj osi.⁶

Na Nacrtu grada Zagreba iz 1898. godine brojevi su zamijenjeni nazivima ulica, pa tako sjeverni potez postaje Rainerova,⁷ južni Mihanovićeve ulica, a povezuju ih Trg G i kratka ulica 47 (danas Kumičićeva). Na detaljnoj regulatornoj osnovi za zapadni dio Trnja iz 1913., Trg G preimenovan je u Starčevićev trg koji je ucrtan kao parkovna površina. Temeljitijem uređenju trga pristupa se tek u prvom desetljeću 20. stoljeća.⁸

Blok stambenih zgrada koje omeđuje sa sjevera tadašnja Kukovićeve, s juga Rainerova ulica i Trg G, istočno Preradovićeve, a zapadno Gundulićeva ulica čini pravilan četvero-kut. Najstarija zgrada toga bloka je uglovnica (Hebrangova

13 / Preradovićeve 30) koju je 1861. projektirao Janko Jambrišak.⁹ U njezinu nastavku prema jugu Preradovićeve ulice, Jambrišakove su gradnje kuće na broju 32 (1876.), 36, 38 i 40 (sve iz 1886.). Blok s južne strane zatvara reprezentativna uglovnica, kuća Mudrovčić (Preradovićeve 44 / Svačićev trg 17), podignuta 1897. godine prema nacrtu arhitekta Martina Pilara.¹⁰ Blok s istočne strane omeđuju Jambrišakova jednostavna klasicistička jednokatnica i Pilarova raskošnija historicistička trokatna uglovnica, na koju se nadovezuju stilski usklađene kuće na Starčevićevu trgu kbr. 15 i 16. Južni pak potez bloka završava reprezentativnom uglovnicom Dragice Grahora na križanju Rainerove (Žerjavićeve) i Gundulićeve ulice koja je podignuta 1892. i 1893. godine prema nacrtu arhitekta Janka Josipa Grahora,¹¹ na koju se pak nastavljaju stambene zgrade tipične za zagrebačku historicističku arhitekturu kraja 19. i početka 20. stoljeća s pokojom interpolacijom iz razdoblja moderne.

Središnja parcela na južnom potezu, Rainerova (Žerjavićeve) kbr. 2, do danas je jedina ostala neizgrađena, a prva kuća do nje na broju 4, svojom jedinstvenom fasadom odudara od poprilično jednoličnih pročelja zagrebačkih ulica kojima prevladavaju simetrične kompozicije s prozorima istaknutih arhitravom i ponekom profilacijom, rustikom u prizemlju i pojačanim krovnim vijencem.

Nacrt grada Zagreba, 1913., HR-DAZG, GPZ, GP, sgn. 58 / *Plan of the city of Zagreb, 1913, HR-DAZG, GPZ, GP, sgn. 58*

Zagrebačka Zelena potkova (foto: J. Kliska, 2006.) / *The Green Horseshoe of Zagreb*

Njezina bogata neorenesansna dekoracija na fasadi s alegorijskim prikazima vezanim uz likovnu umjetnost i umjetnički obrt ponajbolje je predstavljala njezina autora, investitora i vlasnika, arhitekta Hermana Bolléa (Köln, 1845. – Zagreb, 1926.), jednog od utemeljitelja i dugogodišnjeg ravnatelja zagrebačke Obrtne škole i Graditeljske škole.

Bolléova kuća

U Zagreb se Herman Bollé sa suprugom Marijom, rođenom Hoffer, seli 1879., nakon sedam godina života i rada u Beču. Na kojim je lokacijama obitelj živjela prije podizanja palače u Rainerovoj ulici, nije bilo moguće, zbog neočuvane osobne korespondencije, detaljno ustanoviti. Na osnovi sačuvanih pisama biskupu Strossmayeru poznato je, međutim,

da je neposredno po preseljenju u Hrvatsku Bollé dobio na korištenje najprije stan s pisarnicom u kuriji kanonika Kržana na Kaptolu, koji mu je osigurao Strossmayer preko Franje Račkoga.¹² Po svojoj prilici nije dugo zadržao na ovoj lokaciji jer već 1883. unajmljuje stan u kući Adrowskyjevih u Bregovitoj (danas Tomičevoj) ulici kbr. 4, koji mu je također osigurao Strossmayer preko svoje nećakinje Albertine Unukić, udane Adrowsky.¹³ Ni koliko je dugo živio u ovome stanu nije poznato.

Tijekom 1880-ih Bolléova se obitelj proširila. Iako nije imao vlastite djece, sa suprugom Marijom je usvojio treće dijete brata Eduarda, kazališnog djelatnika, koji je živio i radio u Berlinu: Hertu Elsu Mariju Bollé.¹⁴ Prema svjedočanstvu obitelji, Herta, rođena 20. travnja 1881.,¹⁵ seli se u ranom djetinjstvu u Zagreb gdje će s usvojiteljima, stricem i strinom, živjeti sve do udaje za Guida Soretića 1903. godine, nakon čega odlazi sa suprugom u Rumu u Srijemu.¹⁶

Vjerojatno ga je proširenje obitelji te materijalni napredak i nagnao da 1898. godine pristupi gradnji vlastite kuće tada na samom južnom rubu Donjega grada u Rainerovoj ulici, koja danas ponovno nosi ime Jurja Žerjavića, župnika prošteništa u Mariji Bistrici.

Gradnja ove stambene najamne zgrade trajala je nešto manje od godinu dana. Građevna dozvola dodijeljena je 23. kolovoza 1898., a stambena 27. srpnja 1899.¹⁷ Izvelo ju je *Građevinsko poduzetništvo Greiner, Varonig i Meyer* iz Jurišićeve 20 u Zagrebu.¹⁸

Komisija koju je formirao Građevni odjel Gradskog poglavarstva nije imala velike prigovore na Bolléov projekt za kuću. Građevna dozvola izdana je uz tek nekoliko manjih zahtjeva za korekcijama. Tražilo se tako da se hodnici u zgradi na svim katovima osvijetle staklenim vratima prema sobama koje gledaju na ulicu i nadsvijetlima, da se stan za

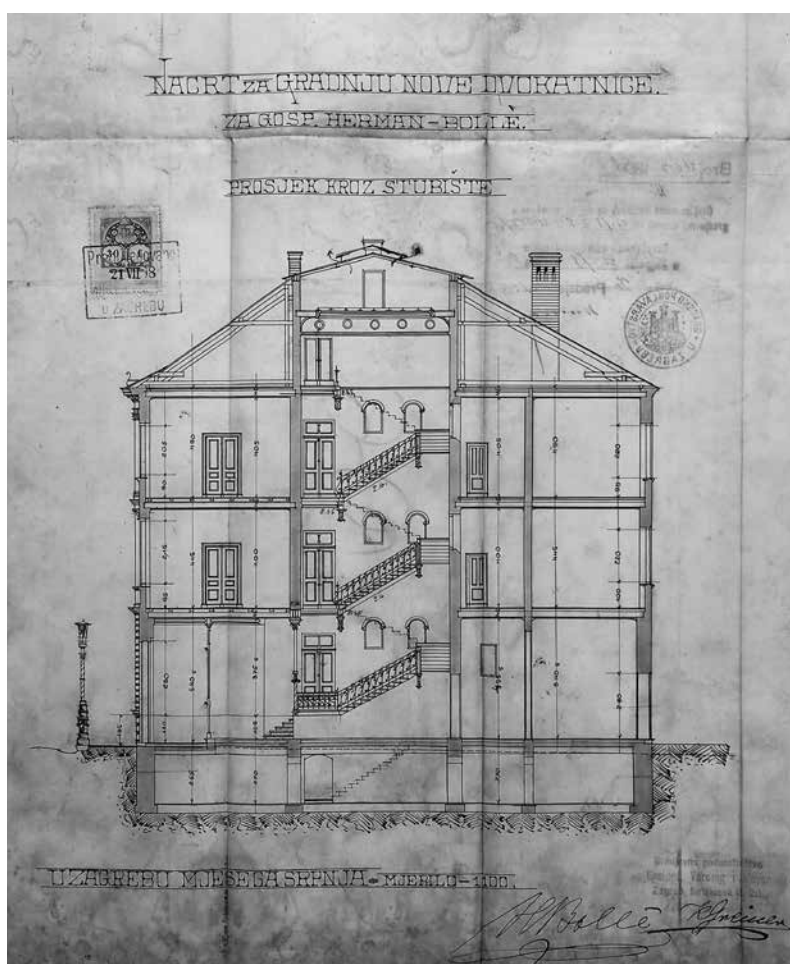
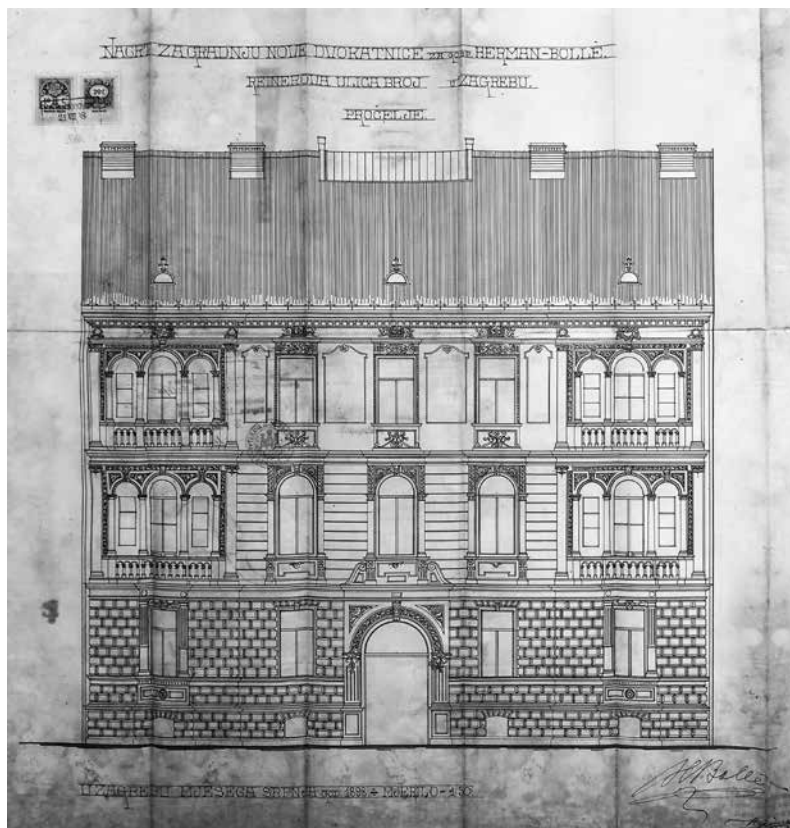

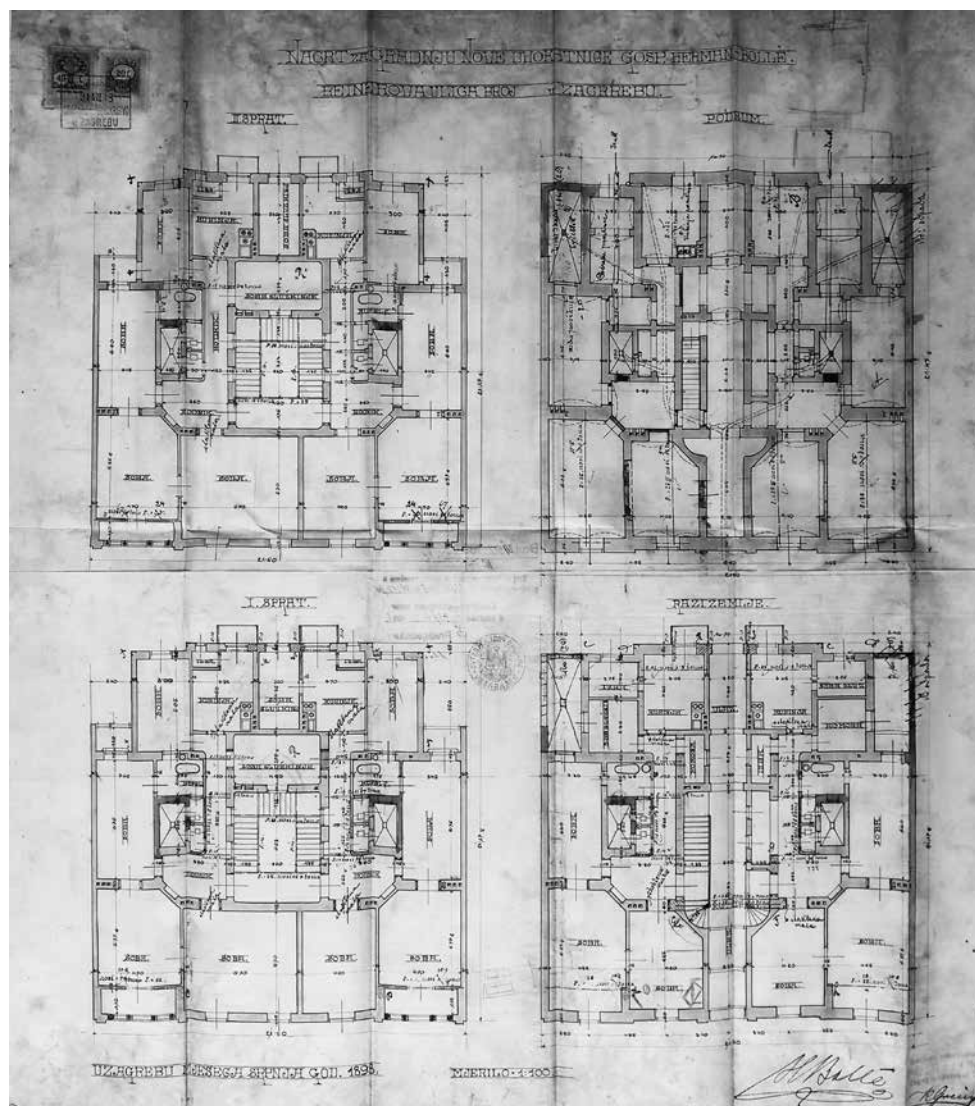
Herman i Marija Bollé s usvojenom kćeri Hertom, fotografija tvrtke G & J. Varga, prosinac 1902.; Osobna ostavština Ivana Rotova, Karlovac / Herman and Marija Bollé with their adoptive daughter Herta, G&J Varga photo studio, December 1902; personal collection, Ivan Rotov, Karlovac

pazikuću u podrumu izvede prema propisima za podrumске stanove, da zidovi svjetlika na prvom katu budu nešto deblji nego što je bilo predviđeno prvim nacrtom (0,45 metara), da stakleni krov stubišta bude izveden tako da se može prozračivati stubište, te da se rizaliti u hodnicima ne pružaju više od 0,15 metara. Zatraženo je i da sobe za služinčad imaju dovoljnu ventilaciju, te da se zgrada spoji s gradskom

Herman Bollé, Projekt za glavno pročelje stambeno-najamne palače u Žerjavićevoj 4 u Zagrebu; HR-DAZG, fond br. 4–12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898 / Herman Bollé. Project for the main facade of the apartment building, Zagreb, HR-DAZG, fund no. 4–12, Municipal Offices Zagreb GPZ-GO, box no. 63, dossier 26917-1898

Herman Bollé, Presjek stambeno-najamne palače u Žerjavićevoj 4 u Zagrebu; HR-DAZG, fond br. 4–12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898 / Herman Bollé, Cross section of the apartment building in 4 Žerjavića street, Zagreb HR-DAZG, fund no. 4–12, Municipal Offices Zagreb, GPZ-GO, fund no. 4–12, box no. 63, dossier no. 26917-1898

Tlocrti podruma, prizemlja, prvoga i drugoga kata stambeno-najamne palače u Žerjavićevoj 4 u Zagrebu; HR-DAZG, fond br. 4–12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898 / Plans of the cellar, ground floor, the first and second floor of the Bollé apartment building in 4 Žerjavića street, Zagreb; HR-DAZG, fund no. 4–12, Municipal Offices Zagreb, GPZ-GO, box no. 63, dossier no. 26917-1898

kanalizacijom, kao i još neke manje promjene. Naknadno je susjed Bolléovih prema zapadu, Josip Grünhut zatražio da se vatrobrani zid kuće ožbuka i pobijeli, odnosno okreći, te da se jamči za bilo koju počinjenu štetu jer je Bolléova kuća nadvisivala njegovu.¹⁹

I pri dodjeljivanju stambene dozvole nije bilo velikih prigovora. Zatražene su samo manje preinake izvedenog stanja – ponajprije da se udubljeni dio dvorišta ispred podrumskog stana proširi sve do stražnje fronte zgrade te betonira i dobro odvodi, zatim da se podrumski stan vratima potpuno odijeli od prilaza u podrum, te istodobno da se taj prilaz rasvijetli povećanjem prozora prema komori koja je uz kuhinju za pazikuću. Tražilo se i da se prilaz u podrum osigura umetanjem dviju prečki u svaki otvor koji vodi u njega, te da se prozor stubišta kod ulaza u tavan tako izvede da se ne da otvoriti.²⁰

Oko vlasništva kuće u Žerjavićevoj 4 postoje stanovite nedoumice. Građevnu dozvolu za kuću zatražio je sam Bollé 16. srpnja 1898.,²¹ a i on se jedini spominje u spisima vezanim uz njezinu gradnju. Međutim, u zapisnicima Gradskog

zastupstva kao suvlasnik zgrade spominje se i kipar i klesar te dugogodišnji Bolléov suradnik na gotovo svim njegovim projektima Ignjat Franz. Zajednički su još u siječnju 1898. zatražili da im se za *kompletiranje* njihova gradilišta u Rainerovoj ulici proda dio gradskih nekretnina u površini od 258,5 m², a da bi zauzvrat bili dužni podići jednu ili dvije najmanje dvokatne kuće. Vjerojatno su htjeli kupiti zemljište koje leži prema istoku u Žerjavićevoj 2. Gradski zastupnik Mosković bio je, međutim, protiv toga prijedloga, zbog čega po svoj prilici nije došlo do izgradnje susjednog zemljišta koje i danas nije popunjeno.²²

U trenutku kada je završena zgrada u Žerjavićevoj 4 u njoj se nalazilo ukupno sedam stanova. U podrumu je bio smješten jedan jednosobni stan za pazikuću, s kuhinjom i izbom. U razizemlju, desno i lijevo od kolnog ulaza, nalazila su se dva trosobna stana, a na prvom i drugom katu po jedan četverosobni i jedan peterosobni stan. Svi su stanovi imali salone u pročelnom (južnom) dijelu, te prostranu kuhinju, djevojačku sobu i kupaonicu u začelnom (sjevernom) dijelu. Stan u podrumu nije imao kupaonicu. Ukupno je

Glavno pročelje zgrade u Žerjavićevoj 4 (foto: D. Damjanović, 28. 3. 2010.) / Main front of the building in 4 Žerjavića street

na godišnjoj razini za sve stanove u kući trebalo platiti 71,40 forinti vodovodne pristojbe, što je za ono vrijeme bio znatan iznos.²³

Bez obzira na to što nije sigurno je li Bollé sam bio investitor ove građevine ili u suradnji s Ignjatom Franzom, sigurno je da kuća nije bila namijenjena samo za stanovanje jedne ili dvije obitelji. Većina stanova namijenjena je iznajmljivanju što je trebalo osigurati pristojan dohodak obitelji vlasnika. Vjerojatno je s namjerom osiguranja prihoda za obitelj Bollé kupio (a možda i izgradio) i stambenu najamnu zgradu u Kačićevoj 16, za koju se nije moglo ustanoviti ni kada je bila izgrađena ni do kada je pripadala ovoj obitelji.²⁴

Čini se da je zgrada u Žerjavićevoj 4 ostala u rukama Bolléovih sve do međuratnog razdoblja, a kada je točno promijenila vlasnika, nije se moglo pouzdano doznati. Moguće je da je na prodaju Bollé bio prisiljen jer je većinu imetka izgubio tijekom Prvoga svjetskog rata kupovinom ratnih zajmova Austro-Ugarske,²⁵ iako se ne može isključiti ni mogućnost da je njegova spomenuta usvojena kći, Herta Soretić poslije posvojiteljeve smrti 1926. godine odlučila prodati kuću jer je s obitelji ostala živjeti u Rumi. U stan na prvom katu desno, 1936. godine uselila je obitelj Grujić i u

njemu je rođena kći Nada. Njezin otac liječnik imao je ordinaciju u srednjoj sobi bočno, dok je prostrani hol služio kao čekaonica. Profesorica Grujić živo se sjeća rasporeda prostorija i detalja u stanu i zgradi u kojoj je stanovala do 1962. godine.²⁶ Raspored stana razlikuje se od sačuvanih nacрта, jer desni stan na prvom katu ima dva prostrana salona prema uličnom dijelu, te je pretpostavka da je do promjene vjerojatno došlo tijekom gradnje. Visinom zidova te površinom pojedinih prostorija, to je najveći i najreprezentativniji stan u zgradi, što navodi na pretpostavku da je u njemu stanovao prvi vlasnik, arhitekt Herman Bollé s obitelji.

Stilsko rješenje, oblikovne odlike i prostorno ustrojstvo

Bolléova kuća u Žerjavićevoj 4 pripada po rješenju pročelja skupini nesumnjivo najuspješnijih neorenesansnih stambenih palača u zagrebačkoj arhitekturi historicizma. Činjenica, međutim, da je Bollé za svoju vlastitu kuću odabrao neorenesansu a ne neogotiku, stil koji se primarno vezao uz njega, osobito u

Detalj raščlambe lođe drugoga kata, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 15. 7. 2013.) / *Detail of the loggia on the 2nd floor, present condition*

prvom razdoblju djelovanja u Zagrebu i Hrvatskoj, govori i o krivoj percepciji njegova stvaralaštva i o osobnim preferencijama, što se uostalom nadovezuje na kasnije tvrdnje Vladimira Lunačeka da je upravo renesansa (odnosno razni derivati klasicizma) bila stil u kojem je najčešće pa i najbolje radio.²⁷

Dakako, odabir neorenesanse mogao je biti uvjetovan i pokušajem prilagođavanja okolnim strukturama Donjega grada u kojemu je taj stil potpuno dominirao, ponajprije u podizanju ustanova javne namjene u kulturi i obrazovanju, kao što su palača Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Kemijski laboratorij ili pak zgrada Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt, redom Bolléove gradnje. Bez obzira na motive odabira ovoga stila, sigurno je kako se i u 1898. i 1899. godini, kada se zgrada podiže, Bolléova neorenesansa razlikuje od kasne neorenesanse voluminoznih pročelja graditelja Hönigsberga i Deutscha kakva je u to vrijeme već posve dominirala zagrebačkom stambenom pa i javnom arhitekturom. Bollé se nastavlja na bečku neorenesansu plitkih profilacija i jednostavnijih štuko-ukrasa u tradiciji Sempera i Hasenauera.²⁸

Projekt za zgradu nije sačuvan među građevinskom dokumentacijom Zagreba strukturiranom prema ulicama,

pa se vjerovalo da je izgubljen.²⁹ Pokazalo se, međutim, da je sačuvan među tekućim spisima Građevnog odjela zagrebačkoga Gradskog poglavarstva.³⁰ Riječ je o projektu koji je u osnovnim crtama i izveden, iako izvedeno rješenje pročelja pokazuje stanovite razlike u odnosu na projektiranu situaciju.

Osnovu raščlambe pročelja u donjim dijelovima čini rustika, s tim da su prozori na krajevima prizemnih stanova uokvireni nekom vrstom edikule. Glavni je portal blago istaknut u odnosu na ostatak pročelja. Nije realiziran u skladu s projektom iz 1898. – izostali su pilastri na stranama, bogato dekoriran arhivolt, kao i volute na vrhu. Realizirani je portal mnogo jednostavniji, zaključen u ključnom kamenu luka glavom Atene, božice umjetnosti i zanatstva, te na vrhu entablaturom.

Bollé je na pročelju vlastite kuće primijenio superponiranje redova – raščlamba prizemlja je u toskanskom, prvi kat je u jonskom, a drugi u korintskom stilu.

Prvi je kat ponajviše izveden u skladu s projektom – manje su promjene provedene samo pri izvedbi zona ispod prozora. Pročelje drugoga kata, osobito rješenje okvira prozora te raščlambe površina između prozora dosta pak odstupa u odnosu na projekt, kao i raščlamba entablature na vrhu zgrade koja je, osobito iznad lođa, riješena s daleko više dekorativnih motiva nego je bilo prvotno predviđeno.

Osobito zanimljiv motiv na pročelju predstavljaju lođe kojima se prema Žerjavićevoj otvaraju bočne sobe stanova na prvom i drugom katu. Lođe su zatvorene trodijelnim arkadama, od kojih je središnja viša i šira od bočnih, dok su u donjemu dijelu ograđene betonskim stupićima – balustradom. Na prvom katu u vrhu lukova postavljene su konzole koje završavaju pod entablaturom s maskeronima, dok je entablatura iznad lođe drugoga kata bogato ukrašena dekorativnim vegetabilnim motivima, uglavnom cvijeća, vinove lože i hrastova lišća. Nad srednjom nišom lođe drugoga kata apliciran je grb s tri prazna heraldička polja, simbolima triju umjetnosti, arhitekture, slikarstva i kiparstva koje odvaja kutomjer, jedan od simbola graditeljskog zanata. Arhitektonska plastika u kojoj se ponavljaju motivi lamberkena, lavljih glava i školjaka također naglašava neorenesansne stilske karakteristike. Ovi dekorativni elementi karakteristični su za Bolléovu arhitekturu, a po oblikovanju i kvaliteti izvedbe upućuju na majstorske radove zagrebačke Obrtne škole kojoj je bio jedan od utemeljitelja i dugogodišnji ravnatelj. Modelaciju su vjerojatno izveli polaznici škole pod nadzorom tadašnjih nastavnika modeliranja i klesarstava Dragutina Moraka i Ignjata Franza, te naravno, samog Hermana Bolléa.

Unutrašnji prostor organiziran je tipično za najamne stambene zgrade u 19. stoljeću. Stubište je postavljeno u središnji dio kuće i osvijetljeno je staklenim krovnim prozorom. Slično kao u Zlatnoj dvorani, stakleni je krov prema projektu trebao imati dvije opne – vanjsku, oblikovanu kao dvoslivni krov, te unutrašnju, oblikovanu kao zrcalni svod

Stubište zgrade u Žerjavićevoj 4 (foto: D. Damjanović, 15. 7. 2013.) / Staircase of the building in 4 Žerjavića street

Oslik zida i stubište na drugom katu zgrade u Žerjavićevoj 4 (foto: D. Damjanović, 15. 7. 2013.) / Wall painting and staircase on the second floor of the building in 4 Žerjavića street

s kružnim otvorima. Naposljetku, unutrašnje je ostakljenje postavljeno na kasetirani i dijelom oslikani strop. Stubište je trebalo već po projektu sadržavati ogradu od kovanog željeza, zidovi su trebali biti ukrašeni konzolama, a u prizemlju je Bollé postavio i stupove (prema projektu korintske) od lijevanog željeza. Ograde od kovanog željeza sačuvane su u cijelosti na stubištu do danas.

Iz stubišta se izravno ulazi u stanove. Kroz ulazna vrata stanova ulazi se u hodnike koji vode do većine prostorija u stanovima, što je bitna razlika u odnosu na uobičajeni raspored toga doba kada se iz ulaznog hola ili manjeg hodnika ulazilo u jednu sobu, a ostale su sobe u nizu bile međusobno povezane vratima. Uz uličnu stranu kuće smješteni su prostorni saloni, i to veći od 38 m², a manji od 23 do 27 m². Uz hodnik su grupirane kupaonice i toaleti, te djevojačka soba (»soba sluškinje«, kako piše na nacrtu) u lijevoj polovici zgrade, a prema dvorištu okrenute su kuhinja, izba, soba za sluškinju u desnoj polovici zgrade, te još po jedna soba stana.

Iznimnost ove zgrade je do danas dijelom sačuvan dekorativni, uglavnom florealni i vegetabilni oslik na stropu kolnog ulaza, kao i na stropu i zidovima na vrhu stubišta. Dio izvorne dekoracije u unutrašnjosti kasnijim je intervencijama uništen. Zidovi stubišta izvorno su imali dekoraciju nalik onoj koja je ostala sačuvana na vrhu stubišta – odnosno bili

Oslik kolnog ulaza u zgradu u Žerjavićevoj 4 (foto: D. Damjanović, 15. 7. 2013.) / Wall painting in the carriage-way of the building in 4 Žerjavića street

Vrata stana na drugom katu zgrade u Žerjavićevoj 4 (foto: D. Damjanović, 15. 7. 2013.) / Door of a flat on the second floor of the building in 4 Žerjavića street

oslikani u imitaciji gradnje kamenom, te su posebno bile naglašene niše i prozori na zidu. Dekoracija nalikuje tipičnim Bolléovim oslicima, npr. u mirogojskim arkadama i kasetama aule Muzeja za umjetnost i obrt, koja također nije sačuvana. Ulazna vrata svih stanova u prizemlju te na prvom i drugom katu zgrade slično su riješena – bogato su dekorirana okovima od kovanog željeza postavljenima na drvenim i na staklenim dijelovima. Okovi na staklenim dijelovima vrata ukrašeni su motivom hrastova lista koji se javlja i u dekorativnom osliku, a koji je i inače vrlo čest u Bolléovu stvaralaštvu.³¹

Sastavni je dio kuće činio i prostrani uređeni vrt površine veće od 1 000 m² koji se pružao duboko u parcelu bloka prema sjeveru. Dvorište je odijeljeno od vrta jednostavnom zidanom i žičanom ogradom, a u vrt se ulazilo kroz vrata od kovanog željeza pričvršćena na zidanim ciglenim stupovima s betonskim kapama. Vrt je bio podijeljen u četiri polja omeđena šljunčanim stazicama, a u sredini je bila rondela s perunikama. Veći dio ove zelene površine bio je voćnjak, a

Unutrašnjost stana Bolléovih u Žerjavićevoj ulici u Zagrebu početkom 20. stoljeća, sjede Marija i Herta Bollé; Osobna ostavština Ivana Rotova, Karlovac / The interior of the Bollé family flat in 4 Žerjavića street at the beginning of the 20th century, Marija and Herta Bollé seated; personal collection of Ivan Rotov, Karlovac

prema sjećanju profesorice Grujić još donedavna tu su rasla stara stabla marelica i šljiva, što je evidentirano i u elaboratu Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode.³² Sve to upućuje na činjenicu da je Herman Bollé u središtu grada Zagreba kultivirao zelenu površinu koju je koristio kao voćnjak i jednostavni perivoj čije pravilne stazice upućuju na oblikovanje prema renesansnim vrtovima.

Oprema stana Bolléovih

Fotografije sačuvane u ostavštini nasljednika obitelji Soretić, kod Ivana Rotova u Karlovcu, sina Bolléove unuke Marije Soretić, udane Rotov, svjedoče nam kako je stan u kojem su živjeli Bolléovi u Žerjavićevoj 4 bio vrlo raskošno opremljen stilskim namještajem, umjetninama i grafikama. Grb, vjerojatno obitelji, visio je u dnevnoj sobi, zajedno s ogledalom s rokoko okvirom. Ogledalo je, kao i dio ostalog namještaja, poslije Bolléove smrti preneseno kod Herte Soretić u Rumu gdje je čuvano sve do prije nekoliko godina kada je prodano privatnom kolekcionaru. Od značajnijih komada stilskog namještaja na fotografijama se jasno uočava *alt-deutsch* ormar te tapecirane stolice ukrašene vegetabilnim motivima. Vjerojatno je riječ o radovima učenika i/ili majstora Obrtne škole, jer podsjećaju na komade namještaja kakvima je Bollé opremio nadbiskupsku rezidenciju u Zagrebu. Osobito kvalitetom odlikovao se i stalak za cvijeće, također neorenesansni i, čini se, prema fotografiji, djelomično pozlaćen.

U uglu dnevne sobe nalazio se stojeći sat u drvenom kućištu, a donji dijelovi zidova sobe bili su prekriveni raskošnim ćilimima, tradicijskim tekstilom koji je Bollé (dakako prema uputama Kršnjavog) redovito izlagao na izložbama u Trstu 1882. i Budimpešti 1885. Vjerojatno je riječ o dijelu ćilima koje Kršnjavi nije uspio prodati na izložbama zbog čega je naposljetku odustao od ulaganja velikog truda u održavanje i »napredak« narodnog obrta.³³ Gornji dijelovi zidova bili su prekriveni tapetama ili dekorativnim oslikom,

Začelje kuće u Žerjavićevoj 4 (foto: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1999.) / *The back of the building in 4 Žerjavića street (City Office for the protection of cultural monuments and nature, 1999)*

Zelena površina parcele u Žerjavićevoj 4 (foto: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1999.) / *The garden at the back of the building in 4 Žerjavića street (City Office for the protection of cultural monuments and nature, 1999)*

što se teško razabire na osnovi sačuvanih fotografija. Na zidovima su visjele brojne slike, odnosno reprodukcije. Uglavnom je bila riječ o mrtvim prirodamama i/ili pejzažima, pokojoj žanr-sceni, te naravno portretima obitelji do danas djelom sačuvanima u obiteljskoj ostavštini u Rumi.

Epilog

Oprema Bolléova stana, nažalost, nije ostala sačuvana, a pitanje je i koja će biti sudbina njegove kuće. Iako je riječ o jednom od najreprezentativnijih primjera stambene najamne zgrade u zagrebačkom Donjem gradu i premda je riječ o kući graditelja koji je obilježio četiri desetljeća povijesti hrvatske arhitekture i umjetničkog obrta, trenutačno se zgrada nalazi u vrlo lošem stanju. Pročelje uvelike propada, oslik u unutrašnjosti djelomično je uništen, ulazna vrata išarana su grafitima,

U vrtu kuće u Žerjavićevoj 4 u travnju 1938. godine. Fotografija iz obiteljskog albuma Nade Grujić / *In the back garden of 4 Žerjavića street in April 1938. Photo from the Grujić family album*

kovani dijelovi nagrizeni su hrđom, a činjenica da zemljište na istočnoj strani nije nikada izgrađeno ugrožava statiku kuće.

Stanje zgrade čudi tim više što su vrijednost kuće službe zaštite u Zagrebu i Hrvatskoj prepoznale još sredinom 1980-ih, u vrijeme intenzivne revalorizacije historicizma kao stila i Bolléova opusa.³⁴ Tada na adresi 8. maja 1945. broj 64, kuća je zaštićena Rješenjem o preventivnoj zaštiti spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (broj 03-UP/I-630/1), od 11. srpnja 1986. Novo rješenje prema kojem ova zgrada ima svojstvo pojedinačnoga zaštićenog kulturnog dobra izdala je Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske 9. travnja 2003.³⁵ Nešto ranije, u ljeto 1999. pojavio se prijedlog Francuskog veleposlanstva u Zagrebu da se kuća adaptira u njihovo novo sjedište. Veleposlanstvo je kontaktiralo, preko Ministarstva vanjskih poslova, Ministarstvo kulture koje je pak prosljedilo molbu Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture.³⁶ Čini se da je ovaj plan propao jer se u dvorištu ulične zgrade namjeravalo sagraditi novu građevinu.³⁷ Naime, Gradski je zavod neposredno nakon dopisa organizirao pregled vrta i popisivanje vrijednih primjeraka raslinja, očito s namjerom da se i ta površina, a ne samo zgrada, zaštiti.³⁸ Spomenutim rješenjem iz 2003. park je doista zaštićen zajedno sa zgradom čime je prepoznata ova vrijedna i iznimna cjelina unutar donjogradskih blokova. Početkom 2000-ih u nekoliko su navrata izvedeni manji popravci na zgradi – 2001. akademski kipar Nikola Bolčević popravio je zaglavni kamen s likom Atene.³⁹ Iste je godine saniran i dio pročelja,⁴⁰ a 2003. i krov.⁴¹ Čini se da tada radovi staju i započinje propadanje zgrade koje traje do danas.

Ovaj zaštićeni spomenik kulture treba najhitniju obnovu sukladno konzervatorskim propisima, a Grad Zagreb trebao bi se odužiti svom znamenitom graditelju postavljanjem spomen-ploče na pročelju.

BILJEŠKE

1 Iscrpno o genezi i autorstvu zagrebačke Zelene potkove v. SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova*, Školska knjiga, Zagreb, 1996. Ideja o uokvirenju donjogradskog središta trgovima-perivojima javlja se u spisima i nacrtima već 1882. godine.

2 IVO MAROEVIĆ, *Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 11 (1987.), 165–185. Unutar osnovne podjele autor razlikuje potpodjelu, a kuća o kojoj je riječ u članku pripadala bi tipu II. kuća za kombinirano stanovanje, 2. višekatnica s vlastitim stanovanjem: a) varijanta sa stano- vima za iznajmljivanje.

3 LELJA DOBRONIĆ, *Zaboravljeni zagrebački graditelji, Ivan Plochberber st.*, Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova. Sabrani članci i rasprave, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske (dalje: DPUH), Zagreb, 1983., 39–98, 51.

4 Kukovićeve ulica nazvana je prema investitoru istoimene najamne kuće, topolovečkom vlastelinu Mirku Kukoviću i spominje se već u planovima grada iz 1878. godine. Tijekom povijesti ulica je nekoliko puta mijenjala naziv: između dva rata bila je Ulica Kraljice Marije, pa Musso- linjeva, nakon 1945. Ulica braće Kavurića, a u devedestima je preimeno-

vana u Ulicu Andrije Hebranga. Mala ulica koja povezuje Preradovićevu i Gajevu ulicu i prolazi južnom stranom tzv. Kukovićeve kuće, prvotno se zvala Domobraska, pa Marulićeva, a 30-ih godina prošlog stoljeća, kada je dotadašnja Kukovićeve preimenovana u Ulicu Kraljice Marije, postala je Kukovićeve. Nakon 90-ih nosi ime književnika Ante Kovačića. Vidi JELENA STANIĆ, LAURA ŠAKAJ, LANA SLAVOJ, *Preimenovanje zagrebačkih ulica*, Migracijske i etničke teme, 25/1–2 (2009.), 89–124.

5 Planirane ucrtane ulice umjesto imena dobivaju brojeve, a trgovci slova.

6 SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Trg Petra Preradovića i Trg Petra Svačića. Geneza dvaju donjogradskih trgova*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 20–21 (1994.–1995.), 109–141.

7 Ulica je nazvana po nadvojvodi Raineru Austrijskom, rođenom u Zagrebu 21. studenoga 1895. godine (GJURO SZABO, *Stari Zagreb*, Spektar; Znanje, Zagreb, 1971., 154). U literaturi i na nacrtima pojavljuju se inačice *Reinerova* i *Rajnerova*. Nakon Prvog svjetskog rata preimenovana u *Žerjavićevu*, a nakon Drugoga svjetskog rata nosila je naziv 8. maja 1945. U devedesetima je vraćeno ime Jurja Žerjavića, marijebisti- ričkog župnika koji je donirao kuću na uglu Gundulićeve i Žerjavićeve ulice podignute 1909. godine a koja je služila kao zaklada za »podignuće i uzdržavanje kr. tehničke visoke škole, odnosno tehničkog fakulteta u Zagrebu«, kako je uklesano na spomen-ploči.

8 Puni naslov glasi *Regulatorna osnova za predjel Savske i Miramarske ceste između Koturaške ceste i rijeke Save, prilagođena osnovi uprave Kr. ug. državne željeznice na novu prugu »Kolodvor – Remetinec*, 1913.

9 LELJA DOBRONIĆ, *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak*, Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova. Sabrani članci i rasprave, DPUH, Zagreb, 1983., 5–38, 8.

10 ZLATKO JURIC, *Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889–1900.*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 18 (1994.), 153–167.

11 IVO MAROEVIĆ, *Graditeljska obitelj Grahor*, DPUH, Zagreb, 1968., 164–166.

12 FERDO ŠIŠIĆ, *Strossmayer Račkom, Beč 8. 7. 1879.*, Korespondencija Rački–Strossmayer, knjiga II, JAZU, Zagreb, 1929., 225; –, *Restauracija katedrale*, Obzor, 264 (17. studenoga 1879.), 3.

13 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: AHAZU), XI A/Bol.H.3, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 7. 9. 1883.; Da je riječ o Tomiče- voj 4 govore spisi sačuvani u DAZG-u koji se odnose na tu zgradu, a koji svjedoče da je ona bila u vlasništvu obitelji Unukić-Adrowsky-Lubienski.

14 Prema svjedočanstvu g. Ivana Rotova.

15 Osobna ostavština Rotov, Vjenčani list rkt župe sv. Marka u Zagrebu, izdan 13. 1. 1915.

16 Više o obitelji u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Muzej za umjetnosti i obrt; Leykam International, Zagreb, 2013., 65.

17 HR-DAZG, fond br. 4-12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898., stambena dozvola za kuću, GPZ br. 26961, Zagreb, 27. 7. 1899.

18 HR-DAZG, fond br. 4-12, Građevni odsjek, knjiga br. 709, Upisnik građevnih, stambenih i uporabnih dozvola 1898 – 1903., br. 239 – 1898. i br. 163 – 1899.

19 HR-DAZG, fond br. 4-12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898., Zapisnik očevida Gradjevno-vatrogasnog odbora sl. i kr. glavnoga grada Zagreba, GPZ, br. 26917/IV-1898., Zagreb, 17. 8. i 26. 8. 1898. Danas je situacija obrnuta i zgrada u Žerjavi- ćevoj 2 daleko je viša od zgrade u Žerjavićevoj 4.

20 Ibid.

21 HR-DAZG, fond br. 4-12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898., dopis Hermana Bollé GPZ-u, Za- greb, 16. 7. 1898.

22 –, *Zapisnik I. skupštine zastupstva sl. i kr. glav. grada Zagreba, držane 3. siječnja 1898.*, Zapisnici skupština zastupstva slobodnoga i kralj. glav- noga grada Zagreba, 1898., 1–7 (5), čl. 21. U monografiji o Bolléu spomi- nje se da su Bollé i Franz nastojali podići novu zgradu uz već postojeću jer se mislilo da je kuća u Žerjavićevoj 4 podignuta nešto prije, a ne tek 1898. i 1899. godine. DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 16), 584.

23 HR-DAZG, fond br. 4-12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898., Popis kuće Hermana Bollé, Rajnero- va ulica, Zagreb, 22. 8. 1899.

- 24 O Kačićevoj 16 kao Bolléovu vlasništvu više u: DAZG, fond br. 4, GPZ, pomoćni uredi, dosje br. 16192-1907.
- 25 Bar je tako tvrdio Gjuro Szabo. GJURO SZABO, *Djela Hermana Bolléa sude sud Hermanu Bolléu*, Zagreb, 1932., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Ostavština Gjura Szaba, strojopis, str. 5.
- 26 Zahvaljujemo prof. dr. sc. Nadi Grujić što je podijelila sjećanje na djetinjstvo u ovoj jedinstvenoj i zanimljivoj kući. Na pročelju je do 1991. stajala spomen-ploča s natpisom da je u toj kući rođen narodni heroj Ivo Lola Ribar (Zagreb, 23. IV. 1916. – Glamočko polje, 27. XI. 1943.).
- 27 VLADIMIR LUNAČEK, *Hermann Bollé*, *Obzor*, 104 (18. travnja 1926.), 2–3.
- 28 IRENA KRAŠEVAC, *Neorenesansna komponenta u djelu Hermana Bolléa*, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*. Zbornik Danâ Cvita Fiskovića. (ur.) Predrag Marković, Jasenka Gudelj, Institut za povijest umjetnosti; Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, Zagreb, 2008., 481–490. U stilu neorenesanse Gottfried Semper gradi vile u Dresdenu već u četvrtom desetljeću 19. stoljeća, npr. znamenitu Villu Rosu s rizalitom na kojem se ističe trodijelna lođa. Na njega se nastavlja Georg Hermann Nicolai s rezidencijom Seebach u Dresdenu koja u središnjem dijelu ponavlja motiv trodijelnih prozora, a bočno monofora oblog luka. Usp. HARRY FRANCIS MALLGRAVE, *Gottfried Semper, Architect of the Nineteenth Century*, Yale University Press, New Heaven–London, 1996. Za stambenu arhitekturu Beča u razdoblju historicizma v. RENATE WAGNER RIEGER, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Wien, 1970. i KLAUS EGGERT, *Der Wohnbau der Wiener Ringstrasse im Historismus 1855–1896*, Wiesbaden, 1976.
- 29 DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 16), 584. U dosadašnjoj se literaturi navodi da je građevina podignuta vjerojatno krajem 1880-ih, usp. ŽARKO DOMLJAN, *Stambena arhitektura Hermana Bolléa*, *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 36; ŽARKO DOMLJAN, *Stambena arhitektura Hermana Bolléa*, *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, knjiga 1, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 83., ili pak 1893., usp. ŽELJKA ČORAK, »Bollé, Herman«, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. I, (ur.) Žarko Domljan, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1995., 106, što je autora navelo da istražuje spise zagrebačkoga Gradskog poglavarstva upravo iz tih godina. Pažljivim pregledavanjem građevinske dokumentacije za ovaj članak spisi i projekti vezani uz podizanje ove zgrade pronađeni su tek pod godinom 1898.
- 30 HR-DAZG, fond br. 4-12, Gradsko poglavarstvo Zagreb, GPZ-GO, kutija br. 63., dosje br. 26917-1898.
- 31 Motiv hrastova lišća iznimno je čest u Bolléovu opusu i njegov je svojevrsni simbol, kako pokazuje dekoracija oko portreta u zvoniku zagrebačke katedrale.
- 32 Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, dosje o Žerjavićevoj 4. Valorizacija postojećeg zelenila u dvorištu zgrade u Žerjavićevoj 4, RG, Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb, 24. 8. 1999., Veza kl. 350-05/99-01/733.
- 33 ISO KRŠNJAVI, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, *Hrvatsko kolo*, 1 (1905.), 255.
- 34 Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, dosje o Žerjavićevoj 4. Identifikacijski list, ID 994, Žerjavićeva 4. U daljnjim fusnotama podaci su preuzeti iz dosjea o ovoj građevini koji se čuva u Gradskom zavodu. Za podatke zahvaljujemo dr. sc. Nini Gazivodi.
- 35 Ibid. Rješenje Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Urbroj: 532-10-1/8(JB)-03-2; rješenje je objavljeno u: *Narodne novine*, br. 2/04.; br. zaštite Z-1051.
- 36 Ibid. Francusko veleposlanstvo Ministarstvu vanjskih poslova RH, NOTA 271/AL, primljeno u Ministarstvo kulture RH 19. 8. 1999., Republika Hrvatska, Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, urudžbeni broj 394-99-01.
- 37 Ibid. Prijevod pisma glasi: »Ova zgrada u Žerjavićevoj ulici broj 4 ima tu prednost da posjeduje unutrašnje dvorište kroz koje dolazi do praznoga prostora gdje bi veleposlanstvo predvidjelo jednu izgradnju. Veleposlanstvo bi stoga bilo zahvalno Ministarstvu da se zauzme kod odgovorne Gradske službe kako bi ista izdala odobrenje za izgradnju zgrade od dvije do eventualno četiri etaže koja bi bila smještena iza kuće koju veleposlanstvo ima namjeru kupiti.«
- 38 Ibid. Valorizacija postojećeg zelenila u dvorištu zgrade u Žerjavićevoj 4, RG, Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb, 24. 8. 1999., Veza kl. 350-05/99-01/733.
- 39 Ibid. Rješenje Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, urbroj 251-16-04/2-01-02, Zagreb, 12. 12. 2001.
- 40 Ibid. Rješenje Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, urbroj 251-16-04/2-01-02, Zagreb, 10. 12. 2001. Projekt je potpisao ovlašteni arhitekt Dubravko Radošević.
- 41 Ibid. Rješenje Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, urbroj 251-16-04/2-03-02, Zagreb, 3. 10. 2003. Troškovnik je izradila dipl. ing. građ. Željka Bago.

Summary

Dragan Damjanović

Irena Kraševac

Apartment Building Designed by Herman Bollé, 4 Žerjavića Street in Zagreb

At the very centre of the “Green Horseshoe” of Zagreb parks, in a housing block facing south in Žerjavića street, the architect Herman Bollé designed and built a representative residential building with apartments for rent. He owned this building and lived there in his large apartment with his family from 1899 to his death in 1926. The front of this house stands out among the facades of other houses in the centre of Zagreb, with its four deep loggias decorated with Neo-Renaissance triforas and rich allegorical architectural decorations representing the arts and crafts as symbols of their maker’s profession. The interior of the house is richly decorated, mostly with elements made of wrought iron. The walls of the staircase are decorated with vegetable ornaments painted by the teachers and students of the Zagreb School of Arts and Crafts, of which Bollé was one of the founders and respected teachers. After studying the fine plans of the building, now published for the first time, and the surviving photographs, one cannot but conclude this building to be an outstanding and representative example of Zagreb residential architecture at the turn of the nineteenth century.